

У тропічних джунглях Африки дико росте *дерево кола* (*Cola acuminata*), насіння якого («горіхи кола») містять теобромін і кофеїн; з насіння приготують відомий збуджуючий напій «кока-кола» і різні медичні екстракти та настої. Дерево кола культивують, особливо в тропічних областях західної півкулі.

Порядок гарбузоцвіті (*Cucurbitales*)

Паріетальне (пристінне) прикріплення насінних зачатків у зав'язі і їх двопокривність дали підставу деяким ботанікам-систематикам віднести гарбузоцвіті до порядку пристіннонасінних (*Parietales*). Інші ботаніки ставлять ці два порядки поряд. До гарбузоцвітих належить тільки одна родина гарбузові.

Родина гарбузові (*Cucurbitaceae*). Найчастіше однорічні виткі або плеткі трави з вусиками стеблового походження, рідше кущі або навіть дерева. Квітки здебільшого одностатеві, правильні, з подвійною п'ятичленною оцвітинуою; віночок колесовидний або дзвоникovidний, найчастіше зрослопелостковий, тичинок 5, з них 4 зрослися попарно, а одна вільна, або всі вільні; маточка складається з трьох (двох-п'яти) плодолистків, з нижньою тригніздою зав'яззю і м'ясистими приймочками; плоди великі, ягодоподібні, з твердим зовнішнім шаром оплодня і м'ясистим соковитим внутрішнім шаром, рідше плід-коробочка.

Гарбузові охоплюють понад 100 родів і близько 1000 видів, поширених переважно в тропіках і субтропіках обох півкуль. Цінними з господарського погляду рослинами родини є такі відомі баштанні культури, як кавун, диня, огірок, гарбуз; лікарськими і отруйними є колоцинт і переступень, або бріонія; як декоративну розводять часом тладианту, для технічних цілей — люфу й ін. Звичайно, найбільше економічне значення мають баштанні рослини, які є давніми культурами народів Африки і Аравійського півострова, а також Південної і Середньої Азії. В СРСР ведуть широку селекційну роботу з баштанними рослинами по виведенню більш скоростиглих, високоврожайних і цукристих форм.

Кавун (*Citrullus*) налічує 4—5 видів, поширених у пустинях Африки, особливо в Калахарі, де й тепер зустрічаються природні зарості кавунів на величезних площах. Дикі форми — одно- і багаторічні; у культурі тільки однорічники. *Кавун столовий*, або *істівний* (*C. vulgaris*, або *C. edulis*) — окультурена форма; має кулястий або циліндричний плід з соковитою червоною або білою м'якоттю. Кращими і найбільш урожайними в УРСР є сорти Херсонський, Мелітопольський, Кримський, Мурашка й ін. Сорти *кавуна кормового* (*C. colocynthoides*) також досить урожайні; вони мають соковиту, але не солодку м'якоть; їх дають тваринам свіжими і силосованими. *Кавун-колоцинт* (*C. colocynthis*) має гіркувату губчасту м'якоть і використовується в медицині як проносне.

Диня (*Cucumis*)¹ налічує близько 40 видів, поширених у пустинях і напівпустинях Африки. Стиглі плоди сферичної або еліптичної форми, запашні, солодкі, соковиті. Культурні сорти динь об'єднуються в збірний вид — *диня столова* (*C. melo*). Дині з давніх-давен культивуються в країнах Близького і Середнього Сходу, Африки і Аравійського півострова. В СРСР в промислових масштабах дині вирощують у Середній Азії, на Кавказі, Нижньому Поволжі і на Україні.

Огірок (*Cucumis sativus*). Плоди циліндричні або довгі, споживають їх зеленими в свіжому, консервованому або засоленому вигляді. Огірок є давньою культурою народів Південно-Східної Азії, звідки він і походить.

¹ Деякі вчені виділяють диню в окремий рід *Melo*.

У величезній кількості культурних форм його вирощують в Індії і Китаї. В СРСР культивується скрізь, навіть за Північним полярним колом. Цінність огірків обумовлюється їх смаковими якостями і позитивним впливом на травлення. Найбільш відомими і популярними в УРСР є сорти Ніжинський, Кримський, Чорнобривець і ін.

Гарбуз (*Cucurbita*) налічує близько 90 видів у Південній і Центральній Америці. Стебла і листки шорстковолосисті, великі, вусики галузасті, три-, п'ятироздільні; пиляки всі зрослися в головку; віночок дзвоникovidний, п'ятилопатекий. У культурі найбільш відомі два види: *гарбуз великий* (*C. maxima*) з численними столовими, кормовими і декоративними сортами; *столові сорти* містять від 4 до 10% цукрів. Їх їдять печеними або вареними; у насінні є до 35—50% жирної олії; воно є цінним глистогонним засобом; *гарбуз звичайний* (*C. pepo*), який також має столові і декоративні сорти (рис. 131). Досить відомі, зокрема, кабачки з циліндричними плодами, які використовують у кулінарії і в консервному виробництві в нестиглом стані.

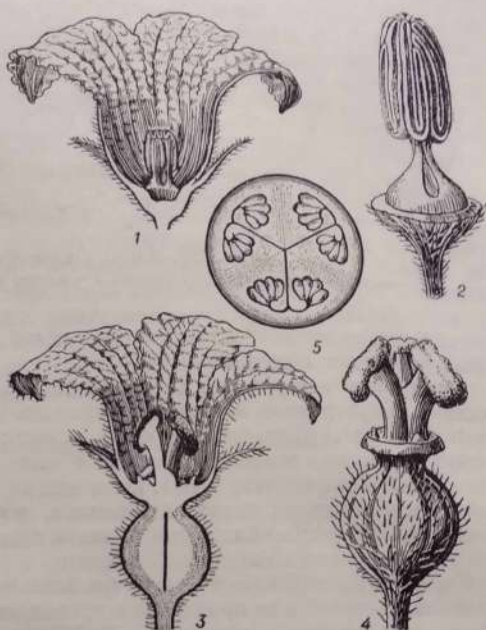

Рис. 131. Гарбуз звичайний:

1 — членикова квітка; 2 — зрілі тичинки; 3, 4 — маточка з оцвітиною і без оцвітини; 5 — зав'язь у розрізі.

Порядок миртоцвіті (Myrtales)

Характерною рисою майже всіх миртоцвітих є наявність увігнутого квітколожа. За цією і деякими іншими ознаками порядок зближають з агрусовими, в яких також увігнуте квітколоже і нижня зав'язь. Але миртоцвіті можна розглядати як гілку дальшого їх розвитку. У них виникли чотиричленний тип оцвітини, один стовпчик маточки, біколateralні провідні пучки і ін. Порядок охоплює 16—18 родин, з яких значна частина є тропічними; нижче розглянуто 5 родин.

Родина плакунові (*Lythraceae*). Трави, у тропіках і субтропіках дерева або кущі, здебільшого з супротивними листками. Квітки прайильні, рідше неправильні; оцвітина подвійна, чотири-, шестичленна; тичинок стільки ж або вдвічі більше; маточка складається з 2—5 плодистиків, зав'язь не зростається з увігнутим квітколожем; плід — коробочка. Відомо 23—25 родів і близько 500 видів, поширених майже під усіма широтами; в СРСР основним є рід плакун (*Lythrum*), що налічує близько 15 видів, які ростуть скрізь по берегах водойм, на болотах і вогих луках. Найбільш поширеними у нас є *плакун звичайний*, або *верболистий* (*L. salicaria*), багаторічник 0,25—2 м заввишки з червоно-ліловими квітками у довгих во-

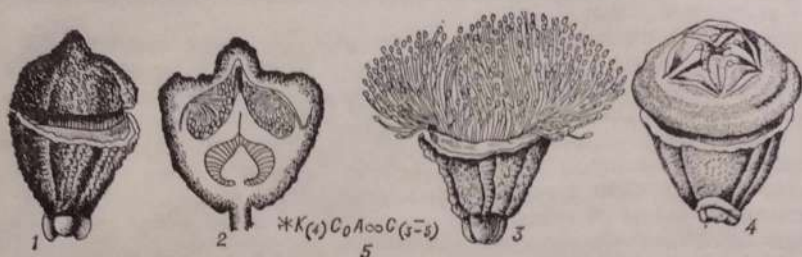

Рис. 132. Квітка і плід евкаліпта:

1, 2 — квіткова трубка збоку і в розрізі; 3 — квітка; 4 — плід; 5 — формула квітки.

лотах. Менш поширений *плакун пруговидний* (*L. virgatum*) з голими сизуватими листками і стеблами.

Родина **миртові** (*Myrtaceae*). Деревя або куші, найчастіше з простими супротивними листками з виразною крайовою жилкою і ефірними залозками. Квітки двостатеві, чотиричленні; тичинок звичайно багато; маточка з нижньою зав'язю, зрослою з стінками увігнутого квітколожа; плоди різні — коробочка, ягода, кістянка; насіння звичайно дрібне, часто із зігнутим зародком. Миртові — велика, в основному тропічна родина, що охоплює 100 родів і близько 3000 видів, поширених переважно в Австралії і в Південній та Центральній Америці.

Е в к а л і п т (*Eucalyptus*) налічує близько 600 видів, поширених переважно в Австралії і на прилеглих островах, де вони є характерними ландшафтними рослинами. Евкаліпти — найбільш швидкозростаючі і найвищі дерева на Землі; окремі види досягають 150 м заввишки і 30 м в обхваті стовбура. Характерною морфологічною особливістю квіток евкаліптів є те, що пелюстки їх дерев'яніють і верхівки зростаються в кришечку; чашолистки зростаються з зав'язю. Плід — коробочка з дрібним насінням (рис. 132). Деревина евкаліптів міцна, тверда, високо ціниться як будівельний матеріал; кора містить таніди і є цінною сировиною для дублення шкур; листки містять ефірні олії, які використовуються в медицині і парфюмерії. В СРСР культура евкаліптів зосереджена переважно в Західному Закавказзі. Але в дуже суворі зими евкаліпти там помітно підмерзають, а часом і зовсім вимерзають. Як декоративні найчастіше вирощують такі види, як *E. globulus*, *E. cinerea*, *E. viminalis*, *E. citriodora* й ін.

М и р т а, або **м и р т** (*Myrtus*), налічує близько 60 видів, поширених переважно в Австралії і Південній Америці. У середземноморській області росте тільки один вид — *мирта звичайна* (*M. communis*) — кущ до 2—4 м заввишки з шкірястими неопадними листками і білими пахучими квітками. Листки містять ефірну олію, яку використовують у парфюмерії. Мирту широко культивують як декоративну на Чорноморському узбережжі Кавказу і зрідка в Криму.

Родина гранатові (*Punicaceae*). Є тільки один рід **г р а н а т** (*Punica*) з двома видами, з яких широко відомим є *гранат звичайний* (*P. granatum*) — дерево або високий кущ, що дико росте, а також культивується в Закавказзі, рідше в Криму. Квітки великі, яскраво-червоні. Плід яскраво-червона їстівна ягода з товстим оплоднем і численним насінням, оточеним соковитим шаром.

Родина онагрові (*Onagraceae*). Переважно трав'янисті рослини з супротивними або черговими листками. Квітки правильні або неправильні, здебільшого чотиричленні; тичинок звичайно вдвічі більше; маточка складається з 2—6 зрослих плодолистків, зав'язь нижня, зростається з

увігнути квітколожем; плід — коробочка, ягода або горішок. Відомо 20 родів і близько 650 видів, властивих майже всім широтам. В СРСР найбільшим родом цієї родини є зніт (*Epilobium*) і близький до нього рід хаменеріум (*Chamaenerium*); обидва ці роди налічують у флорі СРСР до 60 видів. Досить поширений у рідколіссях на старих лісосіках і згарищах *хаменеріум вузьколистий*, або *іван-чай* (*Ch. angustifolium*), з довгими ланцетними листками і пурпуровими квітками в довгих суцвіттях; у нього, як і в інших видів цього роду, спостерігається явище протерандрії.

Рід *онагра*, або *енотера* (*Onagra*, або *Oenothera*), близький до попередніх; поширений у Північній Америці. Як заносна рослина дуже поширена скрізь в Європі на піщаних ґрунтах *онагра дворічна* (*O. biennis*) з великими жовтими квітками і видовженими коробочками. *Онагра*, або *енотера Ламарка* (*O. lamarkiana*), стала широко відомою в науці рослиною; вивчаючи її мінливість, де Фріз побудував свою теорію мутацій. Цікавою рослиною цієї родини є *чортів горіх*¹ (*Trapa natans*), що спорадично зустрічається в річках і озерах півдня Європейської частини СРСР; плоди їстівні; містять багато крохмалю.

Порядок зонтикоцвіті (*Apiales*, *Umbellales*)

Характерною спільною рисою всього порядку, що охоплює 3 родини (деренові, аралієві і зонтичні), є наявність суцвіть зонтиків, простих або (частіше) складних. Зав'язь, на відміну від попередніх порядків, завжди нижня, але пелюстки вільні; є нектарний диск. За типом будови квітки і наявністю диска зонтикоцвіті близько стоять до трьох попередніх порядків. Окремі ботаніки зближують їх часом із складноцвітими, вбачаючи деякі спільні риси в анатомічній будові плодів. Порядок зонтикоцвіті іноді поділяють на два окремі порядки — кизилові (*Cornales*) і зонтичні (*Umbellales*). Але ці порядки настільки близькі між собою, що навряд чи треба їх поділяти.

Родина *аралієві* (*Araliaceae*). Деревя, кущі, ліани або трави, нерідко досить колючі. Листки здебільшого чергові, великі, пальчасті або пірчасті, з піхвами. Квітки п'ятичленного типу, дрібні, зібрані в складні суцвіття у вигляді зонтика, головки або колоса; чашечка часто недорозвинута; пелюстки вільні, нерідко рано опадають; тичинок стільки ж, скільки пелюсток, рідко більше; маточка складена з 2—5 плодолистків; зав'язь нижня, рідше напівнижня або верхня; плід — ягода або складна кістянка, розпадається на окремі плодики.

Родина охоплює 70 родів і близько 800 видів, поширених переважно в тропіках і субтропіках; позатропічних форм мало; у флорі СРСР налічується 16 видів, сконцентрованих в основному на Далекому Сході. У лістяних лісах Поділля, Прикарпаття і Закарпаття дико росте *плющ звичайний* (*Hedera helix*) — чіпка вічнозелена ліана з шкірястими три-, п'ятилопате-вими листками; плід — чорна куляста ягода. Плющ часто розводять у кімнатах і оранжереях.

У ботанічних садах і арборетумах УРСР вирощують часом такі дале-косхідні види, як *аралія маньчжурська*, або *чортове дерево* (*Aralia mandshurica*), — високий, дуже колючий кущ, *калопанакс*, або шип-дерево (*Acanthopanax sessiliflorum*) — до 10—15 м заввишки, густо покритий міцними шипами, *акантопанакс сидячоцвітний* (*Acanthopanax sessiliflorum*) — кущ до 2—3 м у висоту, покритий тонкими шипами. До цієї ж родини належить і славнозвісний *жень-шень* (*Panax ginseng*) — важлива лікарська багаторічна рослина, що росте дико в лісах Далекого Сходу СРСР, у Китаї і на

¹ Деякі ботаніки відносять його до близької родини рогулькових (*Hydrocaryaceae*).

Корейському півострові. Корені жень-шеня містять різні фізіологічно активні речовини (глікозиди, ефірні олії і кислоти), які в сукупності діють на організм людини як збуджуючі і тонізуючі. У свій час східна медицина приписувала жень-шеню універсальну дію майже проти всіх хвороб; вважалося також, що він здатний продовжувати вік людини і повернути їй молодість. Усе це, звичайно, дуже перебільшено.

Родина деренові, або кизиліві (*Cornaceae*). Здебільшого дерева або куші, рідше трави, звичайно з супротивними листками. Квітки найчастіше чотиричленні, у цимозних суцвіттях, зовні схожих на зонтики або головки; зав'язь нижня, з 1—4 плодолистків; плід — кістянка, рідше ягода. Відомо 10 родів і близько 100 видів, поширених переважно в тропіках і субтропіках. Найбільшим родом (до 40 видів) є *дерен*, або *кизил* (*Cornus*), представлений у нашій флорі двома кущовими видами: *дерен звичайний* (*C. mas*) з жовтими квітками в зонтиках і червоними їстівними плодами, поширений у Гірському Криму і на Кавказі, і *дерен кров'яний* (*C. sanguinea*) з білими квітками і чорними кулястими неїстівними плодами. Гілки його взимку мають кров'яно-червоне забарвлення (звідси назва виду). Поширений у лісах і чагарниках майже по всій Європейській частині СРСР.

Родина селерові, або зонтичні (*Apiaceae, Umbelliferae*). Переважно трави, рідше (в тропіках) деревовидні рослини з порожнистими стеблами і здебільшого складними дуже розсіченими листками, часто із здутими піхвами, що охоплюють стебло. Квітки дрібні, як правило, двостатеві, в складних (у рослин помірного клімату) або простих зонтиках чи головках; при основі складного зонтика часто є обгортка з приквіткових листочків, а при основі зонтиків — обгорточка, проте часом ні обгортки, ні обгорточки немає. Членів оцвіттини в квітці і тичинок 5; чашечка дуже редукована, п'ятизубчаста, або й зовсім її немає, пелюстки вільні, у крайових квіток часто неоднакові, верхівки їх загнуті всередину; маточка складена з 2 плодолистків, з нижньою двогніздою зав'язю; стовпчиків 2, при основі з нектароносним диском; плід — двосім'янка, сім'янки з'єднані між собою карпофором; на спинці сім'янок є 5 більш або менш помітних ребер, а між ними жолобки або борідки з олійними каналцями.

Зонтичні — велика родина, що має близько 300 родів і понад 3000 видів поширених майже по всій земній кулі, особливо в позатропічних областях із сухим кліматом; у флорі СРСР налічується до 750 видів, з них у УРСР — близько 140. Багато зонтичних мають різні ефірні олії в плодах, листках і інших органах. Тому деякі види культивують як цінні ефіроолійні (фенхель, кмин, коріандр, аніс, дягель і ін.), пряні і городні (петрушка, морква, кріп, пастернак і ін.). Є чимало досить отруйних рослин (омег водяний, цикута, собача петрушка, болиголов, бутень і ін.). Систематика зонтичних досить ускладнена через велику одноманітність у зовнішній будові. Однак на підставі особливостей будови суцвіть, зав'язей і особливо плодів родину поділяють на три підродини.

Підродина болаксові, або водолубні (*Hydrocotyloideae*). Суцвіття — простий зонтик; сім'янки дерев'янисті, олійних каналців немає або вони заглиблені в ребра. Сюди належить, зокрема, рід *Bolax*, поширений виключно в південній півкулі. Це — здебільшого щільні подушковидні куші, що ростуть у гірських посушливих областях; деякі з них дають смолу болаксо.

Підродина підлісникові (*Saniculoideae*). Суцвіття — головка або простий зонтик; сім'янки не дерев'янисті; олійні каналці в жолобках; стовпчики оточені диском. До цієї підродини належать кілька родів, зокрема великий рід *миколайчик* (*Eryngium*), що налічує понад 200 видів, з головчастими суцвіттями, оточеними колючими листочками обгортки. У нашій флорі як бур'ян на відкритих місцях

найбільше поширені *миколайчики польові* (*E. campestre*) з яйцевидними головками і синіми квітками. Біло-рожеві квіткі в невеликих головках має *підлісник європейський* (*Sanicula europaea*), що зустрічається в лісах Полісся і Поділля.

Підродина селерові (*Apiodeae*). Суцвіття — складний зонтик; стовпчики на диску; олійні каналці розміщені по-різному. Це найбільша підродина; до неї належать майже всі зонтичні нашої флори, а також культивовані види. Для зручності ознайомлення представників підродини можна поділити на 3 групи, залежно від їх практичного значення.

Ефіроолійні рослини. Найважливішими з них є: *коріандр* (*Coriandrum sativum*) з червоними квітками, *аніс* (*Pimpinella anisum*) з білими квітками, *фенхель* (*Foeniculum officinale*) з жовтими квітками, *кмин* (*Carum carvi*) з білими квітками й ін. Ефірні олії, які добувають з насіння цих рослин, використовують у парфюмерній промисловості, медицині, у лікерному і кондитерському виробництві й ін.

Городні (овочеві) і пряні рослини. Сюди належать: *морква* (*Daucus carota*), *петрушка* (*Petroselinum hortense*), *кпін* (*Anethum graveolens*), *пастернак* (*Pastinaca sativa*), *селера* (*Apium graveolens*) й ін.

Отруйні і лікарські рослини. *Цикута*, або *віха отруйна* (*Cicuta virosa*) (рис. 133) — багаторічна рослина з товстим кореневищем; росте по берегах водойм (ставки, стариці, озера) і на вологих луках та болотах; дуже отруйна, містить алкалоїди цикутин і цикутотоксин. *Болиголов* (*Conium maculatum*) — дворічник, стебло до 2 м заввишки з червоно-бурими плямами; присадібний бур'ян; у плодах і частково в листках містить сильнодіючі алкалоїди — коніїн, конгидрин, метконіїн і ін. *Омег водяний* (*Oenanthe aquatica*) — багаторічник, росте по берегах водойм і часом у воді, найбільш токсичним є корінь, що містить смолоподібну речовину — енантотоксин. *Собача петрушка* (*Aethusa cynapium*) — однорічний городній бур'ян; уся рослина отруйна. *Ферула* (*Ferula assafoetida*) — багаторічник пустинь Середньої Азії, містить смоли й ефірні олії, що застосовуються у медицині і парфюмерії. На болотах, заболочених луках і по берегах водойм місцями досить поширений в УРСР *дягель лікарський* (*Archangelica officinalis*) — висока дворічна рослина з великими листками і дуже здутими піхвами. Дягель часом також розводять як лікарську і пряну рослину.

Рис. 133. Цикута:

1 — верхня частина рослини; 2 — плоди; 3 — кореневище в розрізі; 4 — формула квітки.

Підклас зрослопелюсткові, або вториннопокривні
(*Sympetalae, Metachlamydeae*)

Квітки колові, правильні або неправильні, з п'яти-чотиричленних кіл; чашолистки і пелюстки, як правило, зрослі; тичинки часто зростаються з трубочкою віночка; гінецей ценокарпний; зав'язь часто нижня, насінний зачаток здебільшого з одним покривом. Зрослопелюсткові є звичайно групою неоднорідною, поліфлетичного походження; ознаки окремих родин наближають їх до вільнопелюсткових. Виділення зрослопелюсткових в окремий підклас є в значній мірі дидактичним прийомом, який дозволяє легше орієнтуватись у великій різноманітності дводольних. Поділ цього підкласу на групи порядків з п'ятиколовими квітками (*Pentacyclicae*) і чотириколовими (*Tetracyclicae*) є теж в певній мірі умовним, хоч за сумою ознак (лише одне зовнішнє коло тичинок, один покрив насінного зачатка, зменшене число плодолистків часто до двох і ін.) остання група стоїть вище в системі від попередньої, є більш численною щодо кількості порядків і родин. Але в багатьох сучасних системах цього поділу не дотримуються.

Порядок вересовцвіті (*Ericales*)

Цей порядок називають ще дворіжкові (*Bicornes*), оскільки пиляки в окремих родів мають два ріжкових придатки. За загальним планом будови

п'ятиколових, чотири- або п'ятичленних квіток вересовцвіті наближаються до первоцвітих, хоч останні мають тільки одне коло тичинок і одногнізду зав'язь з центральною плацентою. З вільнопелюсткових найближче до вересовцвітих стоять звіробієцвіті, від яких їх звичайно і виводять. До порядку відносять 5—7 родин, з яких окремі властиві тільки тропікам і субтропікам.

Родина грушанкові (*Pyrolaceae*). Невеликі напівкуші або трави, часто з зимуючими, рідше опадаючими шкірястими листками, або рослини-сапрофіти без хлорофілу. Квітки чотири-, п'ятичленні, з вільними або зрослими пелюстками; тичинок 8—10, пиляки з ріжками або без ріжків; маточка складена з чотирьох-п'яти плодолистків, зав'язь верхня, з одним стовпчиком; плід — коробочка. Невелика (близько 35 видів) родина, поширена в областях помірного і холодного клімату. У соснових і мішаних лісах УРСР і далі на північ ростуть різні види *грушанок* (*Pyrola*, рис. 134) і близьких монотипних родів — *Ramischia*,

Рис. 134. Грушанка:

1 — загальний вигляд; 2 — квітка в розрізі; 3 — тичинка; 4 — маточка; 5 — зав'язь; 6 — формула квітки.

Maneses і *Chimaphila*. Квітки в цих рослин дрібні, але досить красиві, білі або рожеві, поодинокі (*Moneses uniflora*), у зонтиках (*Chimaphila umbellata*) або в китицях (*Pyrola minor*, *P. media*).

Родина вересові (*Ericaceae*). Здебільшого вічнозелені кущі, півкущі або деревця. Квітки правильні або злегка неправильні, чотири-, п'ятичленні, частіше зрослопелюсткові; тичинок 10, розмішені в два кола, прикріплені до квітколожа, пиляки відкриваються дірочками, пилок у тетрадах; маточка найчастіше складена з чотирьох-п'яти плодолостіків з верхньою або нижньою зав'яззю; плід — коробочка, ягода або кістянка.

Вересові — найбільша і головна родина порядку, що охоплює близько 80 родів і понад 2500 видів, поширених переважно в позатропічних областях. На півночі Європи і в Південній Африці деякі вересові (верес, ерика й ін.) утворюють на бідних піщаних ґрунтах значні зарості, які називаються вересовищами. Окремі види (багно, буяхи, журавлина й ін.) характерні для торфових боліт; чимало вересових поширено в тундрах і у високогірних поясах гірських систем.

За типом зав'язі, будовою плодів і віночка вересові поділяються на 4 підродини.

Підродина рододендронові (*Rhododendroideae*). Зав'язь верхня; плід — коробочка; віночок після цвітіння опадає; пиляки без придатків. Рододендрон (*Rhododendron*) — великий рід, що охоплює близько 250 видів кущів, поширених переважно в горах Східної Азії, Північної Америки, Європи. Вони є на Кавказі і на Гімалаях. Квітки здебільшого великі, яскраво забарвлені, пахучі. У Західному Поліссі УРСР поширений, зокрема, рододендрон жовтий, або азалія понтійська (*R. flavum*, або *Azalea pontica*); це цікавий третинний релікт нашої флори з великими золотисто-жовтими квітками. Крім України, цей вид зустрічається на Кавказі, де ростуть і інші види, зокрема *R. caucasicum* з красивими рожевими квітками. На торфових болотах в Європі і Азії поширене скрізь багно звичайне (*Ledum palustre*) — кущ із шкірястими лінійними листками і світложовтими з сильним запахом квітками.

Підродина суничні (*Arbutioideae*). Зав'язь верхня; плід — ягода або коробочка; віночок опадаючий. До неї належать кілька родів. У Криму і на Кавказі росте серед скель суничник дрібноплідний (*Arbutus andrachne*) — дерево з оригінальною гладенькою червоною корою і дрібними плодами, схожими на суніці. Часто культивується тут ще *s. крупноплідний* (*A. unedo*) з темною корою і крупнішими, але також неїстівними плодами. У соснових лісах і почасти на болотах майже всієї лісової зони Євразії досить поширена мучниця, або ведмеже вухо (*Arctostaphylos uva ursi*); це кущик з вічнозеленими шкірястими листками; використовується в медицині. В аналогічних умовах росте і андромеда (*Andromeda polifolia*) — також невеликий кущик з вічнозеленими лінійними листками, що містять дубильні речовини.

Підродина вересові (*Ericoideae*). Зав'язь верхня; плід — коробочка; віночок після цвітіння не опадає. У флорі УРСР (на Поліссі) і в усій лісовій зоні Європи та Азії дуже поширений на бідних піщаних ґрунтах верес звичайний (*Calluna vulgaris*) — красивий вічнозелений кущ з дуже дрібними листками і лілово-рожевими квітками в однобічних китицях. У Південній Африці і в країнах Середземномор'я досить поширені численні види великого роду ерика (*Erica*) — також вічнозелені кущі з дрібними листками.

Підродина брусничні (*Vaccinioideae*). Зав'язь нижня; плід — ягода. Плоди споживають у свіжому або переробленому вигляді. Сюди належать вічнозелені кущики, поширені в соснових і мішаних лісах

та на болотах по всій лісовій зоні Євразії. Зокрема, у Поліссі УРСР і далі на північ зустрічаються: *брусниця* (*Vaccinium vitis idaea*) з червоними ягодами; *чорниця* (*V. myrtillus*) з чорними ягодами; *буяхи*, або *лохина* (*V. uliginosum*), з темно-синіми ягодами. На торфових болотах росте *журавлина* (*Oxycoccus palustris*) з дуже кислими червоними ягодами.

Порядок первоцвіті (Primulales)

Невеликий порядок, що охоплює 3—4 родини і характеризується правильними п'ятичленими квітками з зрослими пелюстками та редукованим зовнішнім колом тичинок; маточка складається з п'яти плодолистків з одноклітковою верхньою зав'яззю. За цими ознаками порядок часто зближують з вересовцями. Разом з тим наявність двох покривів у насінному зачатку, центральна плацентція і деяка зігнутість зародка свідчать про спорідненість первоцвітих з ебеновими.

Родина первоцвіті (*Primulaceae*). Трав'янисті рослини, рідше кущі або дерева з черговими листками без прилистків, часто зібраними в прикореневу розетку. Квітки двостатеві, здебільшого п'ятичленні, правильні, зрослопелюсткові, часто гетеростильні, ентомофільні, коробочка багатонасінна. До складу родини входять 25 родів і понад 800 видів, поширених переважно в областях з помірним кліматом.

Найбільшим є рід первоцвіт (*Primula*), що налічує понад 250 видів, властивих переважно гірським областям. У рівнинній частині УРСР і майже в усій Європейській частині СРСР досить звичайним у лісах і чагарниках є первоцвіт лікарський (*P. officinalis*) — багаторічна весняна рослина з жовтими довготрубчастими, різностовпчастими квітками і прикореневими листками. Як декоративний у відкритому ґрунті часто вирощують первоцвіт високий (*P. elatior*) і п. низький безстеблій (*P. acaulis*). Обидва види походять з Кавказу; квітки в них різних відтінків — жовті, пурпурові, червоні й ін. В оранжерейній культурі використовують переважно китайські види первоцвіту (*P. chinensis* і *P. obconica*).

Надзвичайно декоративними є різні види цикламенів, або гірських фіалок (*Cyclamen*), що поширені в горах Близького Сходу, Кавказу і Європи. Культурні форми цикламенів з великими червоними або фіолетовими квітками об'єднані в один вид — *C. persicum*. У лісах Криму рано навесні зацвітає карміновими квітками *цикламен весняний* (*C. coum*). У гірських лісах Карпат росте досить красива рослина — *сольданела гірська* (*Soldanella montana*) з синьо-фіолетовими квітками. У вогуватих місцях і чагарниках майже по всій території УРСР досить поширене *вербозілля лучний чай* (*Lysimachia nummularia*) з сланким стеблом, округлими листками і жовтими квітками.

Родина кермекові¹ (*Plumbaginaceae*). Здебільшого трави, рідше напівкущі з прикореневими простими листками. Квітки з приквітками, правильні, п'ятичленні, чашечка півчаста, суха, віночковидна; віночок зрослопелюстковий, маточка складена з п'яти плодолистків, що утворюють однокліткову зав'язь, насінний зачаток на довгій сім'яніжці, плід півчастий, однонасінний.

Кермекові охоплюють близько 250 видів, поширених переважно в посушливих областях (степи, напівпустині, пустині), часто на більш-менш засолених або замулених ґрунтах. Найбільшими є рід кермек (*Statice*) і близькі до нього роди голімонілімоніум (*Goniolimon* і *Limonium*). У степовій зоні України є 10 видів кермеків з великими, часто галу-

¹ Іноді цю родину виділяють в окремий порядок кермекоцвітих (*Plumbaginales*).

язистими суцвіттями і дрібними фіолетовими або білими квітками. Корені містять багато дубильних речовин. У гірських районах Середньої Азії і Східного Закавказзя досить поширені подушковидні колючі представники роду а кантолїмон (*Acantholimon*).

Порядок маслиноцвіті, або бирючиноцвіті (*Oleales, Ligustrales*)

Порядок настільки близький до порядку скручених, або тирличевих, що їх часто об'єднують в один. Відрізняється від нього тим, що лопаті віночка в бутоні не скручені, а черепчасті або складені. Другою характерною рисою маслиноцвітих є наявність тільки двох тичинок. Число членів оцвіттини дорівнює 4, рідше 5, віночок зрослий або вільний; маточка складається з 2 плодолистків, зав'язь двогнізда, у кожному гнізді по одному висячому насінному зачатку. До цього порядку входить тільки одна родина маслинові.

Родина маслинові (*Oleaceae*). Деревя або куші з супротивними листками. Квітки здебільшого двостатеві, правильні, частіше чотиричленні, з двома тичинками, верхньою зав'яззю; плід — кістянка, ягода, коробочка або крилатка. У складі родини є понад 25 родів і близько 600 видів, що поширені в помірних і теплих областях. Найціннішими є маслина, різні види ясеня, бирючина, бузок, справжній жасмин і ін.

Маслина (*Olea*). Відомо до 20 видів, з яких найбільше економічне значення має маслина європейська, або оливка (*O. europaea*, рис. 135). Це дерево, 8—10 м висотою, з шкірястими ланцетними листками, що не опадають на зиму, білими квітками і еліптичними або майже круглими темно-синіми кістянками. Батьківщиною маслини, або оливки, є Середземномор'я, де її культивують з давніх часів. Оливкова олія, яку добувають з плодів, є цінним харчовим продуктом. Оливкове дерево з давніх часів вважають символом миру, а гілки оливки — символом добрих і мирних намірів. В СРСР маслини здавна культивують на Кавказі і в Криму; в Криму до наших днів збереглися старі 500—700-річні дерева.

Ясен (*Fraxinus*) об'єднує близько 60 видів, поширених в областях з помірним кліматом; дерева з непарноперистими листками, дрібними невиразними квітками у волотях і з плодами — крилатками. Ясени — швидкорослі лісові і декоративні дерева з цінною деревиною. У дикому стані в лісах УРСР росте

Рис. 135. Маслина:

1 — квітуча гілка; 2, 3 — квітка і зав'язь в розрізі; 4, 5 — плід збоку і в розрізі; 6 — формула квітки.